

laten bij het hanteren van de heilige kerkpatronen als criterium voor de ouderdom van de parochie.

Deze studie, mede door het geboden materiaal, blijft echter een basiswerk voor de vroeg-middeleeuwse geschiedenis van de Ardennen. Zij verdient trouwens navolging elders.

R. van Uytven

J. C. G. M. Jansen, *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800. Een analyse van de opbrengst van tienden* (Maastrandse Monografieën, XXX; Assen: Van Gorcum, 1979, xxxix + 320 blz., f60,-, ISBN 90 232 1714 4).

Dit boek is, zoals de auteur zelf opmerkt, door toeval ontstaan. Een uitnodiging aan het Sociaal-Historisch Centrum te Maastricht om te berichten over de fluctuaties in de landbouwproductie aan de hand van de opbrengst van tienden vormde de directe aanleiding tot het onderzoek. Hoewel het er bij de aanvang niet naar uitzag, kon uiteindelijk een reeks van opbrengsten worden samengesteld vanaf omstreeks 1250 tot 1800. De reeks behoort dan ook tot de langste tot nu toe bekende reeksen van tiendopbrengsten.

Hoe boeiend het ontstaan en de ontwikkeling van tienden ook mag zijn, Jansen acht een onderzoek hiernaar nauwelijks interessant in relatie tot de door hem gestelde doeleinden. Hij beoogt aan de hand van de opbrengsten van tienden de ontwikkeling van de productie in de landbouw te beschrijven en, waar mogelijk, aan te geven hoe de rol van de landbouw in de Zuid-Limburgse samenleving veranderde. Daartoe wordt in het eerste hoofdstuk een beknopte beschrijving van het bronnenmateriaal gegeven. In het tweede hoofdstuk wordt de aard van het materiaal uiteengezet en worden de uitgevoerde bewerkingen verklaard. De relevantie van de uitkomsten komt in het derde hoofdstuk aan de orde. Hierna volgen de hoofdstukken die het zwaartepunt van het boek vormen, namelijk 'De trendbeweging' (IV), 'De zeer lange termijn' (V), 'De produktieschommelingen op korte termijn' (VI) en 'Crisis en hausses. De beweging der consumptie' (VII). Het boek wordt afgesloten met een hoofdstuk 'Samenvatting en conclusie' (VIII).

Jansen heeft met zijn studie - die hem in Nijmegen tot proefschrift heeft gediend - een belangwekkende bijdrage tot de economische geschiedenis geleverd, eerst en vooral die van Zuid-Limburg. Maar de vergelijkingsmogelijkheid die het door hem verzamelde kwantitatieve materiaal biedt met dat van andere regio's draagt bij tot een waarde die boven de strikt regionale uitgaat. Het boek is vlot geschreven, zodat het betoog ook voor de lezers die in deze materie iets minder goed thuis zijn goed te volgen is. Jansen heeft het vraagstuk van de opbrengst van tienden fundamenteel aangepakt en confronteert de lezer met resultaten die op heldere wijze de ontwikkeling van de landbouw als belangrijk element in de pre-industriële samenleving in beeld brengen.

De auteur werd bij zijn onderzoek geconfronteerd met twee vraagstukken van representativiteit. Het eerste betreft de vraag of, en in hoeverre, de ontwikkeling in de opbrengst van tienden een weerspiegeling vormt van de ontwikkeling van het produktieniveau. Hoewel hij dit op goede gronden aannemelijk weet te maken, kan Jansen dit niet 'once and for all' bewijzen. Een exacte maatstaf waaraan de juistheid der tiendopbrengsten kan worden afgemeten, ontbreekt ten enen male. Aangezien hij ook geen maatstaven heeft kunnen vinden waarmee de tiendopbrengsten incidenteel of over langere termijn gecorrigeerd konden worden, bleef hem geen andere weg over dan de juistheid van de gevonden gegevens aan te nemen. Naast de opbrengst van tienden waren dit gegevens over de opbrengst van accijn-

zen en mout- en korenwaag, over graanprijzen en de consumptie van een aantal producten, en over de bevolkingsomvang. Gelet op de centrale plaats die de landbouw in de pre-industriële samenleving innam, moet het inderdaad mogelijk geacht worden met gegevens van deze aard een analyse uit te voeren op de drie door J. onderscheiden tijdschalen. De verscheidenheid van het bronnenmateriaal maakt het mogelijk om het beeld volledig te maken. Bovendien kan men gegevens uit verschillende bronnen vergelijken op onderlinge consistentie, plausibiliteitscontrole op gegevens die niet absoluut betrouwbaar behoeven te zijn.

Het tweede punt van representativiteit betreft de vraag of de gevonden opbrengsten van tienden representatief te achten zijn voor de agrarische ontwikkeling van Zuid-Limburg. Uit het onderzoek blijkt dat de ontwikkelingen per tiendgang aanmerkelijk konden verschillen, ook op korte tot zeer korte afstand. Dit is met name hinderlijk bij korte-termijn analyses. Een deel van deze verschillen is terug te voeren op factoren zoals geografische afstand tot het stedelijk milieu, oorlogsinvloeden en dergelijke, maar er zijn ook opbrengst-differentiaties die zich hierdoor niet laten verklaren. Hoewel de auteur argumenten aan draagt ten gunste van de representativiteit - argumenten die de recensent niet geheel duidelijk geworden zijn - kan men ook bij gebrek aan voldoende bewijs representativiteit veronderstellen, totdat het tegendeel gebleken is. De resultaten van het onderzoek geven hier toe vooralsnog geen aanleiding.

Ondanks grote waardering voor het werk van Jansen lezen al lezende toch een aantal vragen. De eerste betreft het feit dat het boek weliswaar vlot geschreven is, maar dat de auteur kennelijk ook haast gehad heeft. Zo komen in het boek herhaaldelijk conclusies voor die niet uit het voorafgaande kunnen worden afgeleid, noch in het volgende worden geadstrueerd. In het algemeen kan als bezwaar worden aangevoerd dat de losheid van het woordgebruik afbreuk doet aan het betoog, dat daardoor onnodig aan analytische scherpte inboet. De grens tussen conclusie op basis van het gepresenteerde onderzoek en de verwerking daarin van min of meer algemeen aanvaarde interpretaties blijft betrekkelijk vaag. Zo bijvoorbeeld als Jansen gewag maakt van het *streven* naar stabiliteit in de middeleeuwen en het loslaten hiervan tijdens de daaropvolgende periode. De auteur constateert stabiliteit in de opbrengsten en verklaart deze toestand door dit zonder verder bewijs aan een streven naar stabiliteit toe te schrijven. Maar was het niet veeleer zo, dat geheel los van de menselijke strevingen in de toenmalige constellatie een sterke tendens naar het evenwicht lag ingebed, een situatie die slechts zelden en voorbijgaand werd bereikt? Trouwens, wat verstaat Jansen onder stabiliteit? De afwezigheid van werkelijke groei? Groei werkt per definitie destabiliserend; zij vergt naast aanpassingen in de onderlinge verhoudingen der samenstellende factoren, tevens aanpassingen voortvloeiend uit verandering van het produktieniveau. Zat die stabiliteit - zo kan men zich afvragen - niet toch ingebakken in de tiendgegevens van voor 1485?

Een tweede bedenking geldt de wijze waarop Jansen in zijn analyse gebruik maakt van economische samenhangen. Het moet gezegd worden dat hij met de economische theorie nogal vrijmoedig omspringt. Het meest opvallende is dit waar hij de opbloei in de tweede helft van de achttiende eeuw behandelt. Deze ziet hij vooral veroorzaakt door een autonome bestedingsgolf mogelijk gemaakt door ontsparringen en kredietverlening. Voor beide argumenten is het bewijs wel zeer mager. Trouwens, op de door Jansen geconstateerde consumptievergroting valt ook nog wel het een en ander af te dingen, met name vanwege het feit dat zijn analyse gebaseerd is op het consumptieverloop van goederen die min of meer een luxe karakter hadden. Relatieve prijsveranderingen kunnen de historicus in dit verband danig parten spelen. Deze leiden tot differentiële ontwikkelingen in het consump-

tiepatroon van uiteenlopende bevolkingsgroepen en tot differentiële volumeontwikkelingen per goed. Bij het ontbreken van gegevens over eerste levensbehoeften lijkt Jansen's conclusie voorbarig.

Tenslotte moet nog worden opgemerkt dat aan de landbouwkundige veranderingen waarop de produktiegroei gebaseerd was, geen aandacht is besteed.

Deze punten van kritiek laten mijn waardering voor het boek onverlet. Het levert een nieuw bewijs voor het bestaan en de fundamentele invloed van de seculaire trend in het historisch gebeuren. Binnen het kader van een beschouwing op zeer lange termijn kan het boek dan ook gelden als onmisbaar voor ieder die zich er meer dan oppervlakkig mee bezig houdt, en voor iedere geïnteresseerde in agrarische ontwikkelingen in pre-industriële samenlevingen.

R. W. J. M. Bos

A. Verhulst en C. Vandenbroeke, ed., *Landbouwproductiviteit in Vlaanderen en Brabant 14de-18de eeuw* (Studia Historica Gandensia 223; Gent: RU, 1979, xx + 414 blz.).

De landbouwproductie en -productiviteit in de Nederlanden staan de laatste jaren in het centrum van het agrarisch-historisch onderzoek. Als resultante van het onderzoek ten behoeve van de Internationale Economisch-Historische Conferentie van 1978 publiceerden Herman van der Wee en Eddy van Cauwenberghe een bundel onder de titel: *Productivity of land and agricultural innovation in the Low Countries (1250-1800)* (Leuven, 1978). Eén jaar later volgde J. C. G. M. Jansen met zijn *Landbouw en economische golfbeweging in Zuid-Limburg 1250-1800* (Assen, 1979). De hier te bespreken bundel onder redactie van Verhulst en Vandenbroeke wijkt van de eerderevermelde publikaties af in zoverre hij beoogt een bronnenpublikatie te zijn, waarin tevens mogelijkheden tot bepaling van de landbouwproductie en landbouwproductiviteit zijn uitgetest. De eerste vraag moet dan ook luiden: voldoet deze uitgave als bronnenpublikatie? En het antwoord is: slechts zeer ten dele. In de eerste bijdrage schetst J. Mertens de problemen bij het meten van de laat-middeleeuwse landbouwproductiviteit. Het is een betrekkelijk globale introductie in het veld vol voetangels en klemmen dat zich over een veel langere periode dan de late middeleeuwen uitstrekt. De bruikbaarheid van deze bijdrage als bronnenpublikatie blijft beperkt tot een tweetal pagina's met indices van de opbrengst van 'leveringen' te Tienen en het schoofrecht te Ninove.

De tweede bijdrage is van de hand van J. Vermaere. Hij analyseert de tiendopbrengsten in Zeeuws-Vlaanderen tussen 1395 en 1500 binnen een wel zéér kort bestek en voegt hieraan een tweetal bijlagen toe. De eerste bevat (al dan niet cumulatieve) frequentietabellen van de prijs van enige agrarische produkten, van het dijkgeld en van de opbrengst van tienden. De tweede bevat op 73 pagina's 36 kruistabellen - van de opbrengst van tienden v. de prijs van tarwe tot en met de prijs van kaas v. het dijkgeld - en daarenboven de resultaten van statistische berekeningen. Men kan deze bijlagen niet als bronnenpublikatie opvatten, maar veeleer als de publikatie van intermediair materiaal. De eigenlijke bronnen ontbreken, evenals een diepgaande analyse en eventuele verdere bewerking van het materiaal. Zoals de bijdrage van Vermaere er nu uitziet, is het onderzoek kennelijk in een prematuur stadium blijven steken, óf te vroeg gepubliceerd.

Aanzienlijk gunstiger is de situatie met betrekking tot de bijdrage van E. Thoen over 'Landbouwproductie en bevolking in enkele gemeenten ten zuiden van Gent gedurende het